
Л.М. ХАЛЮК

ЗМІСТОВІ МОТИВИ В ОПОВІДАННЯХ-СПОГАДАХ УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ПРО АКЦІЮ «ВІСЛА» 1947 РОКУ

Наукове повідомлення молодого вченого на засіданні Президії НАН України
15 лютого 2012 року

У повідомленні представлено основні змістово-тематичні мотиви усних оповідань-спогадів українців у Польщі, яких внаслідок операції «Вісла» у 1947 році було переселено на північно-західні землі Польщі. Основну увагу приділено оповідам, які розкривають процес переселення українців, життя на північних та західних територіях, між-етнічні стосунки між поляками та українцями та поняття «малої» та «ідеологічної» батьківщини.

Останнім часом особливого значення набуває поглиблене наукове вивчення української культури ХХ ст., яка характеризується значними суспільно-історичними зрушеннями й катаклізмами. Українські та зарубіжні народознавці цілеспрямовано досліджують надбання тієї усної словесності, яка є своєрідним художнім літописом драматичних історичних подій ХХ ст., до яких, зокрема, належить насильницьке переселення українців у 1947 р. з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння на північно-західні землі Польщі, відоме під назвою «акція «Вісла».

Формальним приводом для її початку стала загибель у березні 1947 р. заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевського. Одразу після цього польське керівництво ухвалило рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських родин з українських етнічних і прилеглих земель і поселення їх у так званих «повернутих» західних і північних землях із обов'язковим розпорощенням серед польської людності. Акцію здійснювано трьома етапами. Перший тривав із 28 квітня до кінця травня 1947 р. (депортовано українців з Сяноцького, Лесківського, Перемишльського, Ясельського,

Кросненського, Горлицького, Бжозувського і частково Любачівського повітів). Другий етап припадає на червень (остаточне виселення українців із Любачівського, Ярославського і Томашув-Любельського повітів і переміщення лемків із Горлицького, Новосонцького і Новотарзького повітів. Водночас виселенню підлягали українці з Люблінського воєводства). Протягом третього етапу було знищено рештки УПА й депортовано українців, які втікали під час перевезень або самостійно поверталися на попереднє місце проживання.

Нині для нас відкриваються несправедливо забуті хронікально-документальні матеріали, маловідомі вітчизняні та зарубіжні архівні джерела, а також усні народні оповідання-спогади свідків цієї трагедії, які є джерелом для пізнання світогляду українського народу та його історії. Варто зауважити, що усні оповідання про переселення українців 1947 р. з ідеологічних причин (цензурованість науки) тривалий час не могли ввійти до фольклорних збірників, а отже, стати предметом розгляду в монографічних дослідженнях.

Вагомий внесок у вивчення зазначеної проблеми зробили такі українські та зарубіжні науковці, як М. Ісаєвич, В. Мокрий, Р. Кирчів, В. Борисенко, М. Трухан, Б. Гук, Р. Дрозд, С. Заброварний, Ю. Гаврилук, В. Сергійчук

та ін. (вивчали усні оповідання-спогади як фольклорне явище або використовували фольклорні твори як «усну історію»).

Уперше загальні структурні закономірності усних наративів визначили американські соціолінгвісти В. Лабов і Дж. Валетські на матеріалі особистих оповідей (personal experience story). У змістовому і прагматичному аспектах усні наративи вивчали І. Разумова, Є. Єфимова, Н. Розанова.

У зарубіжній фольклористиці й антропології стереотипний наратив називають сучасною легендою. Двадцять років функціонує наукове товариство з її вивчення (the International Society for Contemporary Legend Research) при Шефільдському університеті (Велика Британія). Проблемам наратології сучасних фольклорних текстів присвячено окремі випуски міжнародного журналу «Fabula».

В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського під керівництвом академіка Ганни Аркадіївни Скрипник здійснюють дослідження сучасних ідентифікаційних процесів у середовищі населення українсько-польського пограниччя, а також української діаспори. У 2011 р. спільно з Вармінсько-Мазурським університетом розпочато виконання нового українсько-польського проекту «Культура українців на Вармії і Мазурах: традиція і сучасність (етнографічно-культурне дослідження)», який присвячено саме проблемам ідентифікації українського населення в Польщі і в якому бере участь автор.

Усні оповіді про переміщення українців 1947 р. представляють широку панораму життя людності регіону, де відбувалося переселення: причини депортації, саму депортацію, життя українців на нових землях.

На основі власних польових досліджень визначаємо такі тематичні мотиви:

1. Переселення українців у 1947 р.
 - а) перебіг акції «Вісла»;
 - б) адаптація переселенців до нового життя на північних і західних землях.
2. Відображення національної ідентичності.
3. Образ «малої» вітчизни.

Змістову і структурну основу наративів становлять мотиви, які мають сюжетотвор-

чий характер. Кожна тема наділена певним набором домінантних мотивів-дій, за допомогою яких розкриваються етапи трагедії від її зародження аж до завершальної стадії — життя на нових землях. Переселення в народному сприйнятті асоціюється з війною, оскільки воно проводилося насильницькими методами. Зокрема, переїзд під наглядом військових до залізниць, довготривале очікування потягів, холод і голод, відсутність нормальних санітарних умов — усе це призводило до різноманітних захворювань людей та їхньої смерті.

У розповідях переселенців окремим епізодом виділяється опис дороги на північно-західні землі. Тут увагу слухача акцентовано на способах приниження людської гідності. З оповідання в оповідання переходять прикметні штрихи «переселенського» побуту: «телячі» вагони, нестерпна спека, зумисне створена нестача води й харчів, постійні перевірки і т.ін.

Значна частина зафіксованої народної прози стосується умов проживання переселенців на нових, так званих «повернутих» землях. Прибувши проти своєї волі на колишні німецькі терени, українські переселенці, серед яких було 95% селян, опинилися у винятково важкому матеріальному становищі. Господарства, куди їх було розселено, були переважно напівзруйновані й потребували капітального ремонту. Через недостатню їхню кількість іноді в одне обійстя поселяли по кілька родин.

Ярослав Зарічний (народився у с. Корні Томашівського повіту):

«Деякі сім'ї втиснено по дві-три до одного будинку або «докватеровано» до осілих тут у 1945–1946 рр. польських родин, які вже були повними панями».

Теодор Кузяк (народився у с. Бортне Горлицького повіту):

«Порозміщано нас в будинках-руїнах (вишавруваних і здемолюваних «gospodarzami» з-за Бугу), без дверей, вікон і підлоги, з порозвалюванима пецами, дірванима дахами. Привитали нас рої комарів, які кусали неможливо. За радом мами, назберав я якийсь сьмітя і підпалив, по-могло, бо комари диму не люблять».

Крім того, українське населення не мало права змінювати місце проживання, вільно

Церква філіальна греко-католицька опіки Богородиці
с. Волівець, Горлицький повіт

Український цвинтар на Лемківщині
с. Волівець Горлицький повіт

пересуватися й повертатися на батьківщину. Оповідання-спогади про переселення 1947 р. засвідчують надзвичайну стурбованість і розгубленість українців, їхню невпевненість у завтрашньому дні.

Одним із поширених мотивів усних оповідей про переселення 1947 р. є тема приниження українців. Так, задля здійснення основної мети акції «Вісла» — колонізації переселенців — Громадська міліція та Служба безпеки в ПНР вели масове спостереження за українським середовищем. Українці перебували під пильним наглядом польської влади, не мали права збиратися гуртом. Серед українського населення було створено цілу мережу агентів, які повинні були запобігати виявам антидержавної діяльності. Запроваджено заборону на вживання слова «українець», замість якого толеровано термін «поселенець з акції «Вісла», що натякав на меншовартість українця.

Тема національної толерантності, зокрема міжетнічних стосунків, часто звучить в оповіданнях-спогадах.

«А в Грибошичах там нарід був недобрі <...> там биво тяжке життє, наші люде потеріли страшенє»;

«Дуже тут багато поляків було, коли ми приїхали. Добре нас прийняли. Ніхто нам нічого не казав. Може, деякі були вороже до нас налаштовані, але загалом усе було в порядку» (переклад з польської);

«Можна сказати, там, в Легніце, там биво добрі».

Наративи про вивчення в школі рідної мови або, навпаки, неможливість вивчення мови батьків і дідів творять окрему групу оповідань.

Релігія була одним із важливих чинників збереження національної ідентичності українців. Тож не випадково окремий цикл оповідань становлять спогади переселенців, у яких відображено релігійні мотиви: зміна чи заборона віросповідання, розбудова або — найчастіше — знищення церков і сакральних пам'яток тощо.

Одним із найбільш чітких мотивів оповідей українських переселенців є тема «малої» батьківщини. Поняття «мала вітчизна» віднедавна дуже часто з'являється в науковому обігу. На межі третього тисячоліття в результаті глобалізації простежується певна прив'язаність особистості не до держави, але до локальної території, дому, що сприймається не лише як фрагмент предметного світу із чітко визначеними характеристиками, а й передовсім як символ, пов'язаний із цілим рядом уявлень і стереотипів. Тож аналізуючи тематику усних оповідань українців Польщі, маємо звертати особливу увагу на ідентифікацію оповідачів із «домашнім (прирученим) простором» — краєвидом «локальної вітчизни», з тим місцем, де вони народилися, яке пам'ятають з дитинства. Так, значна частина оповідачів — причому не лише

старшого віку, які добре пам'ятають переселення 1947 р., а й молодших, які тоді були дітьми або знають про переселення лише з розповідей старшого покоління, — ідентифікує свою «малу вітчизну» з місцем народження, з місцем, де провели своє дитинство та юнацтво вони або їхні батьки, з певним географічним і матеріальним середовищем: горами, річками, будинками, церквами, могилами тощо.

Частина усних наративів присвячена як втраті відчуття колишньої батьківщини, так і висловленню свого світовідчуття тими, хто разом із переселенням віднайшов батьківщину на новому місці. Аналіз змісту оповідань свідчить, що значна частина польських українців має нині чималі світоглядно-емоційні й ідентифікаційні труднощі. З оповідань випливає, що деякі переселенці все-таки знайшли нову вітчизну. Це переважно стосується молодшого покоління, яке виросло або народилося вже на нових землях. Іншу групу становлять оповідачі, які не можуть визначити одну вітчизну і називають їх саме дві — «малу» й «ідеологічну».

Ірена Криницька (народилась у с. Бжоза Стшелецько-Дрезденецького повіту):

«Гори дуже близькі мені. Мої батьки завжди говорили: «Там, вдома». Не «в Бески-

дах», а «вдома». Люблю туди їздити, але, чесно кажучи, я не хотіла б там жити. Мій чоловік і я добре там почувемося, тому що ми там виросли, але сьогодні це інший світ для нас» (переклад з польської).

Адріан Яценік (народився у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту):

«Батьківщина. Батьківщина — це прив'язаність до родини, до місця, краю, міста. З якого роду ми вийшли, то і є наша батьківщина. Ні, вже заплутався. Що таке батьківщина? Край, у якому жили наші предки. Батьки, діди. Моя батьківщина, зрештою, ніде і всюди. Мій батько народився вже тут. Мій дід народився там, в горах. А я не знаю. Ні тут, ні там. Посередині. Коло Вроцлава» (переклад з польської).

Отже, зробивши короткий огляд змістових мотивів оповідань-спогадів, можемо стверджувати, що народні перекази про переселення українців 1947 р. є базовим етнопсихологічним матеріалом для з'ясування питань «історичної долі й правди», якому притаманний як історизм, так і біографізм. Найприкметнішою рисою меморатив є їхня трагедійність, усвідомлення не фатальної стихійної причинності переселення, а саме зумисної політики уряду тодішньої Польщі.

Леся Миколаївна ХАЛЮК

Кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

У 2004 р. закінчила філологічний факультет Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка й вступила до аспірантури до відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. 2011 року захистила кандидатську дисертацію на тему «Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя: жанрово-тематична

специфіка, художні особливості» (науковий керівник: кандидат філологічних наук Л.К. Вахніна).

Бере участь у виконанні міжнародного українсько-польського проекту «Культура українців на Вармії і Мазурах: традиція і сучасність (етнографічно-культурне дослідження)». Є автором 10 наукових статей у вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях.

Колю наукових інтересів — українсько-польські фольклорні зв'язки; фольклор національних меншин, зокрема українців Польщі; сучасний фольклор та проблеми ідентичності.